

Małgorzata Domagała

Uniwersytet Śląski w Katowicach
Wydział Nauk Społecznych
Instytut Nauk Politycznych i Dziennikarstwa

Czy Hiszpania jest państwem federalnym?

Abstract: Is Spain a federal state?

During the last few decades, a new state with a decentralized unitary structure was implemented and it destroyed so far functioning dichotomy between unitary states and complex states called very often as federal. Consequently, there is a huge controversy in the classification of the political system of countries like Spain or Italy. The article contains of a brief reference to the form of federal and unitary, which constitutes the background to the debate on the Spanish regime. Currently, 17 Spanish regions has a strong, stable political system and a political position, which does not mean the end of the decentralization process. The shape of the modern territorial structure of the Spanish State is based on several principles that are important from the point of view of the classification of the political system, the analysis included in the article. Spain based on the constitutional principle of unity, created a new form of the state, which in this case can be called a regional system of unitary decentralized. In conclusion it is not possible to call Spanish regime as federal.

Key words: Spanish unitarism, federalism, territorial system

Analiza formy ustrojowej zastosowanej we współczesnej Hiszpanii wy-
myka się powszechnej klasyfikacji. Kontrowersje zawierają się w elementach
składowych ustroju hiszpańskiego, czerpiącego z formy zarówno federalnej,
jak i unitarnej. Dylematy klasyfikacyjne związane są już z wielością samych
definicji form podstawowych, tj. federacji i unitaryzmu. Przekształcenia
struktur współczesnych państw wyraźnie pokazują zróżnicowanie zastoso-
wanych mechanizmów, relacji międzyinstytucjonalnych, podziału kompeten-
cji itp. w obrębie jednej grupy państw tego samego ustroju terytorialnego.
Pojawienie się i ukształtowanie, w kilku ostatnich dekadach, zupełnie innego
jakościowo państwa o zdecentralizowanej strukturze unitarnej rozsądziło do

tej pory funkcjonujący dychotomiczny podział na państwa unitarne i złożone, czyli federalne.

Pozornie odpowiedź na postawione w tytule pytanie nie sprawia trudności. Wprawdzie w konstytucji nie znajdziemy *expressis verbis* określenia ustroju terytorialnego państwa hiszpańskiego, jednak zakaz federalizowania uniemożliwia potraktowanie go jako takowego. Wystarczy przytoczyć dwa konstytucyjne przepisy artykułu 2: „Konstytucja opiera się na nierozdzielnej jedności Narodu hiszpańskiego, wspólnej i niepodzielnej ojczyzny wszystkich Hiszpanów, a także uznaje i zapewnia prawo do autonomii stanowiących go narodowości i regionów oraz solidarność między wszystkimi” oraz 145 pkt 1: „W żadnym razie nie jest dozwolona federacja wspólnot autonomicznych”. Jednak, mimo że zawarte w normach konstytucyjnych stanowisko jest jednoznaczne, to badania i analiza złożonego i wielopłaszczyznowego systemu instytucjonalnego Hiszpanii nasuwa wiele kontrowersji, a tym samym rodzi problemy podczas klasyfikowania jego ustroju. Powodem trudności jest wykreowanie państwa o niejasnych różnicach między formą unitarną a federalną wskutek ciągłej decentralizacji państwa unitarnego¹. Uwagi te nie dotyczą wyłącznie Królestwa Hiszpanii, ale również Republiki Włoskiej czy Wielkiej Brytanii, które poprzez przeprowadzoną głęboką decentralizację władzy zyskały elementy systemu federalnego, pozostając unitarnymi. W konsekwencji mamy do czynienia z co najmniej trzema problemami. Pierwszy polegający na odpowiedzi na pytanie, czym jest państwo federalne, drugi związany z określeniem państwa regionalnego i trzeci polegający na wskazaniu różnic między jedną a drugą formą.

Nowy typ ustroju państwa podzielił także i stanowiska badaczy. Dla jednych rozwiązania hiszpańskie, włoskie czy brytyjskie są nową formą ustrojową, dla innych stanowią odmianę federacji. Różne są powody postrzegania Hiszpanii jako państwa federalnego. Jednym z nich może być fakt, że decentralizacja, autonomizacja przeprowadzona na tak dużą skalę w Królestwie Hiszpanii, w ocenie badaczy nie pozwala już mówić o unitaryzmie, a raczej o nowym obliczu federalizmu, tym bardziej, że znany jest przykład Belgii, która przez pięć ostatnich dekad prowadziła (nadal prowadzi) decentralizację państwa, by z dniem 1 stycznia 1995 roku stać się państwem federalnym, podzielonym na trzy wspólnoty i trzy regiony. Był to wynik czwartej reformy z 1993 roku, która poszerzała zakres kompetencji instytucjonalizujących się części tworzonego państwa federalnego².

¹ J. IWANEK: *Pojęcie autonomii terytorialnej we współczesnej europejskiej przestrzeni demokratycznej*. W: *Autonomia terytorialna w perspektywie europejskiej. Teoria — historia*. Red. M. DOMAGAŁA, J. IWANEK. T. 1. Toruń 2014, s. 20.

² Zob. A. GŁOWACKI: *Belgia (od państwa unitarnego do federacji)*. Szczecin 1987. M. Reuchamps wyróżnia w historii politycznej Belgii trzy główne okresy: przedfederalny do 1970 r., federalny do 2007 r. i postfederalny, który charakteryzuje system obecny.

Hiszpania swoją drogę do ustanowienia wspólnot autonomicznych rozpoczęła wraz z procesem demokratyzacji i ustanowieniem konstytucji w grudniu 1978 roku. Obecny kształt ustroju terytorialnego państwa, w którym autonomia obejmuje całe terytorium, nie jest jednak wynikiem stworzonej przez ówczesne elity, kompletnej wizji. Jak pisał Jan Iwanek, był to wynik racjonalnego prawniczego pragmatyzmu, a także „kompromisu i politycznego koniunkturalizmu. Zarówno zwolennicy federacji (między innymi Socjalistyczna Partia Katalonii), jak i państwa jednolitego (ugrupowania prawicowe) nie osiągnęli swych celów”³. W ciągu trzydziestu ośmiu lat funkcjonowania państwa przeprowadzono wiele zmian w ramach decentralizacji, a reformy regionalizacyjne przebiegały ze zmienną intensywnością w różnych częściach państwa⁴. Różne też były przesłanki nadania autonomii poszczególnym wspólnotom, albowiem żądania społeczne dotyczące autonomii nie występowały we wszystkich regionach. Obecnie 17 regionów hiszpańskich cieszy się silną, stabilną pozycją ustrojową i polityczną, co nie oznacza zakończenia procesu decentralizacji. Kształt współczesnego ustroju terytorialnego państwa hiszpańskiego opiera się na kilku zasadach, ważnych z punktu widzenia naszej klasyfikacji ustrojowej⁵.

1. Od początku obowiązywania ustawy zasadniczej, wspólnoty miały gwarancje konstytucyjne, zgodnie z art. 137: „Państwo jest zorganizowane terytorialnie w municypia, prowincje i we wspólnoty autonomiczne, jakie się ukonstytuują [...]”⁶. Konstytucja nie przesądzała trwale o podziale państwa i kwestię powstania wspólnoty pozostawiała otwartą. Jednocześnie oparcie występowania wspólnot na normach konstytucyjnych wzmacniało ich pozycję i wykluczało ryzyko ich zlikwidowania w drodze ustawy zwykłej, w sytuacji odwrócenia się tendencji politycznych. Jednocześnie w przytoczonym na wstępie art. 2 konstytucjoniści sformułowali kategoryczną zasadę nierozdzielności i jedności narodu hiszpańskiego, która pozostaje niepodzielną ojczyzną wszystkich Hiszpanów, z zachowaniem praw autonomicznych dla tworzących ją narodowości i regionów. Elementem wzmacniającym to przesłanie jest treść art. 56. pkt 1, traktująca króla jako Szefa Państwa symbolizującego jego jedność i trwałość⁷. W procedurze zmiany konstytucji, czy to częściowej, czy całkowitej, nie przewiduje się specjalnego udziału w niej wspólnot autonomicznych. Dokonywana jest przez Kortezy Generalne (przy zmiennych większościach uzależ-

---

³ J. IWANEK: *Prawnokonstytucyjne położenie regionów autonomicznych w Hiszpanii*. W: *Oblicza decentralizmu*. Red. J. IWANEK. Katowice 1996, s. 29.

⁴ Wystarczy przytoczyć tu przykład Katalonii, Galicji czy Kraju Basków.

⁵ Zob. szerzej: A. SROKA: *Hiszpańska droga do federalizmu*. Wrocław 2008, s. 57 i nast.

⁶ *Konstytucja Hiszpanii z 27 grudnia 1978 r.* Tekst wraz z ostatnią zmianą z 27 sierpnia 1992 r. przeł. T. MOŁDAWA. Warszawa 1993.

⁷ *Ibidem*.

- nionych od zmienianego paragrafu) i zatwierdzana w referendum, jak w większości państw unitarnych.
2. Aktem ustrojowym każdej wspólnoty jest statut. Niezależnie od przyjętej procedury uchwalania statutu, a należy dodać, iż występują dwie drogi legislacyjne, uchwalany jest jako ustawa organiczna, co sytuuje go tuż po konstytucji, i podlega ochronie, będąc integralną częścią prawnego porządku państwa. Bez względu na rangę i moc statutów organicznych, nie można ich traktować jako konstytucji wspólnoty, w związku z uznaniem Konstytucji Hiszpanii za jedyną obowiązującą powszechnie. Zmiana statutu możliwa jest tylko na podstawie procedury określonej w statucie, w tym sensie są one (statuty) nienaruszalne dla władzy państwowej.
  3. Wspólnoty mają prawo powoływania własnej władzy ustawodawczej (zgromadzenie ustawodawcze), rządu regionalnego, pełniącego funkcje wykonawcze i administracyjne oraz Przewodniczącego, wybieranego przez Zgromadzenie. Wybory odbywają się niezależnie od zasad wyborczych elekcji ogólnopństwowych, a konstytucja nakazuje tylko głosowanie powszechne w systemie proporcjonalnym. Z kolei układ organizacyjny regionalnych instytucji ustrojowych wykazuje podobieństwa zarówno z modelem państwowym, jak i między jego instytucjami składowymi.
  4. Otrzymując autonomię, wspólnoty zyskują prawo tworzenia ustaw regionalnych. Regionalna materia ustawodawcza wynika z zakresu konstytucyjnie przekazanych spraw publicznych oraz z delegacji w drodze ustawy wydanej przez Kortezy. Kompetencje należące do wspólnoty znajdują potwierdzenie w statucie organicznym. Występuje zatem rozdział zakresów kompetencyjnych należących do wspólnoty i odrębnie dla państwa (art. 149). Problem interpretacyjny stanowi art. 149 pkt 3, który traktuje o sprawach niezastrzeżonych dla państwa, mogących wejść w zakres kompetencji wspólnoty, jeśli zostaną ujęte w statucie. Przypisanie domniemania na rzecz wspólnoty w tym wypadku wydaje się nieuprawnione, tym bardziej że jednak każda reforma statutu dokonywana jest z udziałem Kortezów, czujnych szczególnie, jeśli chodzi o uszczuplanie swoich praw.
  5. W zakresie kontroli wspólnot działają Trybunał Konstytucyjny, Trybunał Obrachunkowy i sądownictwo administracyjne. Rząd występuje jako organ kontroli tylko w sytuacjach, kiedy wspólnota narusza interes państwa, nie wykonuje postanowień konstytucji lub ustaw. Ponadto w każdej wspólnocie występuje stanowisko delegata rządu, będącego reprezentantem władzy centralnej.
  6. Wspólnoty mają prawo do tworzenia własnych organów administracyjnych, dlatego w praktyce ustrojowej znajdujemy formy administracji pośredniej i dualnej. Wybór formy uzależniony jest od regulacji statutowych.

7. Przedstawiciele wspólnot autonomicznych współuczestniczą w sprawowaniu władzy na poziomie centralnym za pośrednictwem Senatu, który po reformach coraz częściej określany jest jako izba terytorialna. Ponadto wspólnoty mają przypisane, bardzo istotne, prawo składania propozycji ustawodawczych za pośrednictwem rządu lub Kongresu Deputowanych.
8. Wreszcie kwestia dotycząca języka, istotna z punktu widzenia kryterium narodowościowego, etnicznego, jeśli idzie o utrzymanie jednolitego charakteru państwa. Artykuł 3 konstytucji co prawda dopuszcza wielość hiszpańskich języków urzędowych występujących w poszczególnych wspólnotach, jednak tylko język kastylijski traktowany jest jako obowiązkowy i urzędowy na całym terytorium Hiszpanii. Przy okazji należy wspomnieć, że każda wspólnota ma również prawo do własnej symboliki, tj. godła, hymnu, flagi, która w miejscach publicznych ma być wywieszana wraz z flagą Królestwa jako symbolem jednego państwa łączącego wiele odrębności.

Wyliczenie, skądinąd pobieżnie potraktowane, głównych założeń ustroju terytorialnego Hiszpanii bardziej skłania do zaliczenia jej do grupy państw unitarnych silnie zdecentralizowanych, niż przesądza o nazwaniu tego ustroju nowym obliczem federalizmu. Dzieje się tak za sprawą konfrontacji wskazanych cech z założeniami czynionymi wobec państwa unitarnego i federalnego.

Unitarna forma państwa dominuje współcześnie na świecie, zarazem trudno wskazać demokratyczne państwo, które funkcjonowałoby zgodnie z założeniami towarzyszącymi jego powstaniu. Mam tu na myśli genezę państwa unitarnego, narodowego opartego na koncentracji władzy. Definiowanie państwa unitarnego związane było z powstawaniem federacji i próbą określenia jej istoty. Konstruowanie definicji polegało na opisie cech, które nie występowały w państwie złożonym. Eugeniusz Zwierzchowski za determinanty państwa jednolitego uznał:

1. Jednolite obywatelstwo, czyli występowanie jednego obywatelstwa nawet wówczas, gdy występujące na terenie państwa jednostki terytorialne są autonomiczne.
2. Jednolity systemem prawa, który nie wyklucza możliwości regulacji specjalnej, stałej lub czasowej, odnoszącej się do jednostek mających status specjalny. System taki tworzony jest przez organy centralne państwa i wszyscy podlegają temu samemu porządkowi prawnemu. Jednocześnie zauważa, że jednostki autonomiczne posiadają pewien zakres władzy ustawodawczej, regulowany najczęściej statutem. To oznacza, że na terenie tych jednostek obowiązują dwa systemy prawa, a rozstrzyganie sporów należy do powołanych w tym celu organów. Uznaje jednak, że jest to cecha różnicująca w ramach jednego państwa autonomię i samorząd, który cieszy się samodzielnością, ale w wykonywaniu prawa, a nie w jego tworzeniu.
3. Jednolite zasady organizacji i struktury aparatu państwowego, które działają według tych samych reguł na obszarze całego państwa. Co istotne,

dodaje, że jednostki autonomiczne, funkcjonujące w ramach unitaryzmu, posiadają własne organy władzy ustawodawczej i wykonawczej, realizując zadania własne oraz zadania wynikające z ustawodawstwa centralnego.

4. Organizacja administracji może przybierać postać scentralizowanej i zdecentralizowanej. Współcześnie model scentralizowany właściwie nie występuje. Natomiast administracja zdecentralizowana może mieć charakter funkcjonalny lub terytorialny⁸.

Nieco inaczej widzi ustroj unitarny Jerzy Kuciński. Wśród cech wymienia: a) jednolite obywatelstwo, co oznacza brak obywatelstwa odrębnego jednostek terytorialnych; b) jednolity system prawa, tworzony przez organy centralne; c) tworzące państwo jednostki o charakterze administracyjnym, które są podporządkowane władzy centralnej i nie posiadają samodzielności politycznej; d) system organów w jednostkach podziału terytorialnego zachowujący jednolitość w skali państwa, a wszystkie są podporządkowane organom państwa na tych samych zasadach; e) budowa terytorialna państwa, która charakteryzuje się wewnętrzną jednolitością ze względu na brak wyodrębnionych części uznawanych za odrębne organizmy⁹.

O ile w pierwszej definicji (E. Zwierzchowskiego) uwzględnia się możliwość występowania w unitaryzmie jednostek autonomicznych, z zagwarantowaną sferą ustawodawczą i samodzielnością polityczną, o tyle druga definicja (J. Kucińskiego) bardziej odwołuje się do koncepcji państwa homogenicznego, narodowego, ze skoncentrowaną władzą publiczną.

Procesy dokonujące się od kilku dekad w państwach Starego Kontynentu zmierzają w kierunku decentralizacji. Tendencją jest poszukiwanie rozwiązań sprawniejszych i skuteczniejszych w zarządzaniu państwami o zróżnicowanym czynnikiem narodowościowym, etnicznym, kulturowym, historycznym, w znacznym stopniu zintegrowanym międzynarodowo. Pojawiły się w związku tym nowe formy rządów na poziomie subcentralnym¹⁰, które zdywersyfikowały klasyfikację między państwem prostym a związkowym. Można zatem, opierając się na kryterium terytorialnym, zaproponować podział demokracji na:

- państwa unitarne z ustrojem samorządowym,
- państwa unitarne z ustrojem autonomii i samorządem,
- państwa federalne z ustrojem samorządowym,
- państwa federalne z ustrojem autonomii terytorialnej i samorządem¹¹.

⁸ E. ZWIERZCHOWSKI: *Wprowadzenie do nauki prawa konstytucyjnego państw demokratycznych*. Katowice 1992, s. 58—60.

⁹ J. KUCIŃSKI: *Podstawy wiedzy o państwie*. Warszawa 2003, s. 24.

¹⁰ Dotyczy to także poziomu lokalnego.

¹¹ M. DOMAGAŁA, J. IWANEK: *Regionalne i lokalne ustroje polityczne*. W: „*Studia Politicae Universitatis Silesiensis*” T. 10. Red. J. IWANEK, M. STOLARCZYK, współpr. R. GLAJCAR. Katowice 2013, s. 16—17.

Warto podkreślić, że obowiązującym współcześnie kierunkiem zmian w obrębie struktur terytorialnych państwa jest podział władzy, a nie jej centralizacja. Różne są tego przyczyny, a wcześniejsze przesłanki przyznawania praw autonomicznych wykraczają już poza klasyczne podstawy. Region autonomiczny nie stanowi już dzisiaj specjalnej jednostki w skali państwa, albowiem autonomia stała się dobrem dostępnym dla wszystkich grup w państwie¹². Należy także uzupełnić, że procesy decentralizacji i centralizacji oraz autonomii nie dotyczą wyłącznie państw unitarnych, ale mogą stanowić komponent nowych aranżacji federalizmu, w ramach dostosowywania go do aktualnych wyzwań państwa. Ferdinand Kinsky w swej obszernej analizie funkcjonowania federalizmu zauważał, że „obecnie istniejące państwa federalne wykazują także braki, które podważają ich modelowy, wzorcowy charakter. [...] W prawie wszystkich państwach federalnych daje się zaobserwować nasilające się tendencje centralistyczne, przy jednoczesnym ograniczaniu kompetencji krajów członkowskich. Jako przyczyny podaje się niwelujący różnice wpływ nowoczesnego społeczeństwa masowego, prymat dalekosiężnych posunięć polityczno-gospodarczych oraz rozrastanie się aparatu państwowego”¹³.

Poszukiwanie przyczyn reform ustrojowo-terytorialnych w poszczególnych państwach w każdym przypadku przynosi rozmaite wyniki. Wystarczy przytoczyć kasus Włoch, Wielkiej Brytanii czy Hiszpanii. Rzeczywistość każdego państwa wyznacza granice przeprowadzenia pełnej decentralizacji. Należy pamiętać, że intensywność prowadzonych reform decentralizacyjnych cechuje zmienne natężenie, uzależnione od wielu czynników, między innymi warunków społecznych, gospodarczych, intensywności procesów społecznych dążących do uzyskania praw, woli elit politycznych, zaangażowania partii politycznych, trendów występujących w otoczeniu międzynarodowym. Biorąc pod uwagę całą złożoność procesu decentralizacji we współczesnych systemach państwowych oraz różne modele zdecentralizowanej struktury państwa unitarnego, uznać należy, że struktura federalna państwa stanowi najwyższy stopień decentralizacji¹⁴. Decentralizacja może, ale nie musi, prowadzić do ustanowienia federacji, przy czym nie da się

---

¹² J. IWANEK: *Pojęcie autonomii terytorialnej we współczesnej europejskiej przestrzeni demokratycznej*. W: *Autonomia terytorialna w perspektywie europejskiej*. T. 1. Red. M. DOMAGAŁA, J. IWANEK. Toruń 2014, s. 20—21. Oczywiście w dalszym ciągu istnieją państwa, w których autonomia dotyczy tylko wybranego regionu właśnie ze względu na dużą odrębność, np. Portugalia, Finlandia z autonomicznymi Wyspami Alandzkimi, Dania z autonomicznymi Wyspami Owczymi i specjalnym statusem Grenlandii.

¹³ F. KINSKY: *Federalizm. Model ogólnoeuropejski*. Przeł. B., M. HARASIMOWICZOWIE. Kraków 1999, s. 59.

¹⁴ M. DOMAGAŁA: *Z zagadnień decentralizacji w państwie współczesnym*. W: *Oblicza decentralizmu...*, s. 22.

określić czasu potrzebnego do zmiany formy ani też wymienić konkretnych uwarunkowań. Te są wypadkową czynników wymienionych nieco wcześniej. Prócz tego federacje mogą powstawać: 1) z przekształcenia konfederacji, jako wynik zbyt dużych ograniczeń części składowych (Szwajcaria, USA); 2) na podstawie zgodnej woli państw lub mniej dobrowolnej umowy, na przykład, aneksja Nowej Funlandii przez Kanadę¹⁵.

Choć pierwsze elementy struktury federalnej odnajdywane są już w starożytnej Grecji, bez wątpienia w XXI wieku zainteresowanie federalizmem nie słabnie¹⁶. Wprost przeciwnie, rośnie liczba opracowań naukowych dotyczących właśnie tej formy ustrojowej. Na marginesie można przypomnieć krytyczne głosy na temat zmierzchu federalizmu ze względu na jego ahistoryczność. Wystarczy przytoczyć opinię Harolda L. Laskiego, który rozwój federalizmu lat trzydziestych XX wieku oceniał jako podążanie w kierunku centralizacji i ujednoczenia struktur tego ustroju, przy czym w swojej krytyce pominął możliwości wykorzystania różnych modeli federalnych, a formę unitarną uznał za bardziej pożądaną w rozwoju nowoczesnych społeczeństw¹⁷. Zresztą można zauważyć, że większość ocen krytycznych federalizmu wynika z analizy nie tyle samej konstrukcji formy, ile z oceny jej skuteczności, na którą wpływa nie tylko zastosowany model ustrojowy. W Kanadzie czy USA założenia prawno-ustrojowe zawarte w konstytucji nie zawsze pokrywają się z modelem behawiorystycznym określanym na podstawie praktyki ustrojowej¹⁸.

Najczęściej skomplikowany mechanizm instytucjonalny federacji wykorzystywany jest w państwach o głęboko zróżnicowanej strukturze narodowościowej i postrzegany jako antidotum na rozbieżności w sporach o poszanowanie odrębności tożsamościowej¹⁹. Wolf Linder odnosząc się do federacji szwajcarskiej, mówi, iż umożliwiała ona podział władzy pomiędzy rząd centralny i rządy krajów związkowych, i z tego punktu widzenia jest

¹⁵ K. NOWAK: *NRF. Zagadnienia polityczno-ustrojowe*. Warszawa 1967, s. 9.

¹⁶ W. SUCHECKI: *Teoria federalizmu*. Warszawa 1968, s. 19; W. BOKAJŁO: *Federalizm — rozwój idei i niektóre teorie*. W: *Federalizm. Teorie i koncepcje*. Red. W. BOKAJŁO. Wrocław 1998, s. 25.

¹⁷ Harold L. Laski, twórca socjologicznej szkoły w naukach politycznych, swoje rozważania na temat federalizmu opublikował w 1939 r. w "The New Republic". Cyt. za: M. BĄKOWICZ, J.W. TKACZYŃSKI: *Federalizm versus unitaryzm*. Toruń 2003, s. 97.

¹⁸ J. JASKIERNIA: *Wprowadzenie do systemu państw federalnych*. W: *Problemy rozwoju federalizmu we współczesnym świecie*. Red. J. JASKIERNIA. Kielce 2009; I. WRÓŃSKA: *Kanadyjski system federalny. Determinanty i tendencje*. Kielce 2011, s. 208.

¹⁹ *Multinational Federation*. Ed. M. BURGESS, J. PINDER. London 2007; Nie można jednak wykluczyć, iż zastosowane federalne mechanizmy podziału władzy okażą się niewystarczające dla pokojowego współistnienia odrębnych wspólnot kulturowych w obrębie jednego państwa. Wówczas podział federalny może być elementem dezintegrującym. Zob. I. WRÓŃSKA: *Kanadyjski system federalny...*, s. 7.

instytucjonalnym systemem szeroko stosowanym w społeczeństwach wielokulturowych, gwarantującym zachowanie odmiennych wielokulturowych identyfikacji regionalnych²⁰.

System federalny sprawdza się w państwach o największym znaczeniu międzynarodowym: USA, RFN, Indie, Rosja itd., wpływając na otoczenie zewnętrzne²¹. Jak zauważa Jerzy Jaskiernia, nie bez znaczenia są również rozważania nad federalizmem jako rozwiązaniem perspektywicznym dla Unii Europejskiej²². Wydaje się zatem, że ewoluujący federalizm, mimo że nie występuje w większości państw na świecie, wzbudza duże zainteresowanie. Jednocześnie złożoność problematyki związanej z federalizmem utrudnia fakt, że do tej pory nauka nie wypracowała ogólnej, powszechnie przyjętej definicji federalizmu. Badania skupiają się na analizie praktyki ustrojowej poszczególnych państw, a komparatystyka umożliwia jedynie wskazanie pewnych analogii czy też różnic w funkcjonowaniu państwa złożonego. Na gruncie polskim syntetyczne ujęcie cech federacji odnajdujemy w analizie Wiktora Sucheckiego, który podał trzy kryteria wyróżniania federacji: genetyczne, strukturalne i funkcjonalno-teleologiczne²³, przy czym kryterium celowościowe bardziej służy wyjaśnieniu przyczyn ustanowienia akurat tej formy państwa i ocenie jej efektywności. Warto skoncentrować się na elementach strukturalnych, wśród których uznał: 1) konstytucję rozstrzygającą o podziale kompetencji między organy państwa a części wchodzące w jej skład, 2) precyzyjnie określony tryb rozstrzygania sporów kompetencyjnych, 3) występowanie aktów federalnych obowiązujących na terenie całego państwa, 4) zasadę supremacji prawa federalnego, która oznacza możliwość uchylecia mocy obowiązującej aktu normatywnego podmiotu federacji, 5) orzeczenia Sądu Najwyższego lub innego organu federacyjnego rozstrzygającego spory kompetencyjne podlegające wykonaniu na obszarze całej federacji, 6) organy federacji realizujące swoje kompetencje na obszarze całego państwa stosownie do postanowień konstytucji i reprezentujące interesy części składowych w organach przedstawicielskich, które z zasady mają dwuizbową strukturę i w których obowiązują:

— zasada równouprawnienia członków federacji i celowość udziału części składowych w kierowaniu sprawami całego państwa,

---

²⁰ W. LINDER: *Demokracja szwajcarska. Rozwiązywanie konfliktów w społeczeństwie wielokulturowych*. Przeł. Z PUCEK. Rzeszów 1996, s.16.

²¹ Obecnie na świecie występuje 28 państw o ustroju federalnym, a zamieszkuje je 40% ludności. Są to: Argentyna, Australia, Austria, Bangladesz, Belgia, Bośnia i Hercegowina, Brazylia, Etiopia, Indie, Irak, Jemen (od 2014), Kanada, Komory, Malezja, Meksyk, Mikronezja, Nepal, Niemcy, Nigeria, Pakistan, Rosja, Somalia (od 2012), Stany Zjednoczone, Sudan, Sudan Południowy, Szwajcaria, Wenezuela, Zjednoczone Emiraty Arabskie.

²² *Problemy rozwoju federalizmu...*, s. 9.

²³ W. SUCHECKI: *Teoria federalizmu...*, s. 94.

- jednolite obywatelstwo federalne,
- obecność podmiotów federacji, które nie są traktowane jako jednostki podziału administracyjnego, lecz jako państwa mające własne konstytucje, tworzone przez organy przedstawicielskie poszczególnych państw tworzących federację.

Jak zauważono wcześniej, tylko kryterium strukturalne można uznać za opis obiektywnych cech klasyfikujących państwo jako federalne. Z kolei Konstanty A. Wojtaszczyk w swojej definicji federacji na pierwszym miejscu wymienił brak jednolitej całości terytorium państwa federacyjnego pod względem polityczno-administracyjnym. Wchodzące w skład terytorium części podmiotów federacji nie posiadają pełnej podmiotowości w stosunkach międzynarodowych i z reguły nie mają prawa secesji, podmioty federacji mają prawo do własnej władzy ustawodawczej, przy czym w uchwalanych ustawach musi być respektowana zasada wyższości prawa federalnego, a organy władzy federalnej mogą wydawać specjalne akty prawa dla części składowych. Mogą także w ramach władzy ustrojodawczej wydawać konstytucję obowiązującą na ich terytorium. Części składowe mają własny system prawny i sądowy. Ponadto może występować podwójne obywatelstwo, co oznacza, że każdy obywatel jest obywatelem federacji i części składowej związku. Ogólnopaństwowy parlament to organ dwuizbowy, a izbę reprezentacji podmiotów federacji stanowi izba druga, której zasady funkcjonowania opierają się równym i zróżnicowanym przedstawicielstwie. Stosowaną regułą jest rozdzielenie kompetencji między federację a części składowe, których podstawą jest wyliczenie konstytucyjne spraw należących do federacji, z domniemaniem kompetencji na rzecz podmiotów federacji, lub wyliczenie spraw należących zarówno do federacji, jak i do części składowych²⁴. Należy zauważyć, że w poszukiwaniu uniwersalnych cech państwa federalnego dominuje podejście prawno-konstytucyjne. Często wobec braku definicji politologicznej państwa federalnego napotykaemy wyjaśnienia pojęcia federalizmu. Ryszard Herbut przez federalizm rozumie formę organizacji państwa, dotyczącą podziału władz i metod zorganizowania procesu decyzyjnego²⁵. William H. Riker za istotę federalizmu uznał podział uprawnień między rządami, które podejmują ostateczne decyzje w przypisanych im sferach²⁶. Dla Kennetha C. Wheare'a federalizm stanowi metodę takiego podziału władzy, zgodnie z którą rząd centralny i rządy regionalne są niezależne, ale jednocześnie prowadzą skoordynowane działania²⁷.

²⁴ K.A. WOJTASZCZYK: *Państwo współczesne*. W: *Społeczeństwo i polityka. Podstawy nauk politycznych*. Red. K.A. WOJTASZCZYK, W. JAKUBOWSKI. Warszawa 2002, s. 309.

²⁵ *Leksykon politologii*. Red. A. ANTOSZEWSKI, R. HERBUT. Wrocław 1995, s. 95.

²⁶ W.H. RIKER: *Federalism*. In: *Handbook of Political Science*. Eds. F.J. GREENSTEIN, N. POLSBY NELSON. Vol. 5. Reading, Mass. 1975, s. 101.

²⁷ K.C. WHEARE: *Federal Government*. Oxford 1963, s. 10.

Z kolei, na gruncie nauki polskiej Wiesław Bokajło zaproponował inne wyjaśnienie federalizmu. Jak sam zauważył, było to rozwinięcie oparte na mechanizmach działających w państwach o strukturze federalnej. Federalizm potraktował jako „wielowariantową i pojemną polityczną zasadę organizacyjną, uwzględniającą efektywne funkcjonowanie podzielone i poddane społecznej kontroli ponadnarodowej władzy federalnej (rządu) — która w ścisłym związku z zasadą subsydiarności (i w przeciwieństwie do unitaryzmu i kolektywizmu) wymaga kontroli zasad demokracji pluralistycznej przez rozwinięte społeczeństwa obywatelskie, a więc system związków politycznych (lub może lepiej związków publicznoprawnych), pojmowane jako ogólny, oparty na zasadzie wolności i partnerstwa system różnych, począwszy od gminy, a skończywszy na poziomie ogólnoeuropejskim, struktur społecznych, wzajemnie respektujących swoje właściwości. Wewnątrz całościowej sfery politycznej federacji została przyznana tylko subsydiarna właściwość regulacyjna i władza porządkująca wobec włączonych do niego części społecznej i narodowej (regionalnej) struktury. Pojawiające się zadania powinny być tylko o tyle przewyciężane centralnie z pomocą władzy federalnej (państwowej), tzn. ograniczeń właściwości społecznej i narodowej struktury, o ile zdecentralizowane, samorządne, we własnym zakresie załatwienie nie jest możliwe lub może przynieść całości niespodziewane straty”²⁸. Łatwo zauważyć, że przytoczona definicja, choć wiele wnosząca, zwrócona jest bardziej w kierunku poszukiwania rozwiązań dla struktury Unii Europejskiej.

Przedstawienie prezentacji kilku definicji nie wynikało z chęci podjęcia rozważań nad istotą federalizmu, które znacznie przekraczałyby rozmiary artykułu. Ma to tylko ułatwić konfrontację ustroju hiszpańskiego, budowanego po wprowadzeniu ostatniej konstytucji, z formami już występującymi. Nie chodzi tu także o dokonanie krytycznej oceny wyboru modelu państwa, która najefektywniej spełniałaby zarówno potrzeby społeczne, jak i oczekiwania hiszpańskich elit rządzących. Z założenia ma to być wyłącznie głos w dyskusji na temat istniejącej obecnie w Hiszpanii formy ustrojowej, którą Kinsky nazwał „prawie federalną”²⁹.

Zdaniem autorki komparatystyka cech ustroju hiszpańskiego, przedstawiona na początku, z wymienionymi założeniami formy federalnej, nie uprawnia do umieszczenia Hiszpanii w gronie państw federalnych. Hiszpański konstytucjonalista Francisco Rubio Llorente, były przewodniczący Rady Stanu, choć wskazuje na podobieństwa do modelu federalnego, nie określa go takim. Podobnie Enrique Alvarez Conde, który podkreśla uznane, a nie

²⁸ W. BOKAJŁO: *Federalizm — rozwój...*, s. 140—141.

²⁹ F. Kinsky prowadząc swoje rozważania na temat federalizmu, opisał wpływ i możliwość wykorzystania teorii federalistycznych w procesach decentralizacyjnych w Hiszpanii, ale także we Włoszech czy Francji. Nie określił jednak hiszpańskich przemian jako sfederalizowania państwa. F. KINSKY: *Federalizm. Model...*, s. 102.

nadane prawa wspólnot autonomicznych, co dodatkowo wzmacnia przekaz treści przepisów konstytucyjnych odnoszących się do pozycji wspólnot, nie traktuje ich na równi z częściami federacji³⁰. Nie jest to tylko kwestia nazewnictwa, choć nikt nie określa wspólnot hiszpańskich mianem części składowych federacji, to jednak wszyscy postrzegają je przez pryzmat ich rzeczywistej roli w budowaniu modelu hiszpańskiego.

Decydujące znaczenie w tym wypadku ma podział kompetencji między centrum a regiony. W konstytucji wymienia się zakresy spraw należące do władz państwowych i tych pozostających w gestii wspólnot, z możliwością ich rozszerzenia, pod warunkiem, że zostaną one objęte statutem wspólnoty. Tymczasem, jak pisano wcześniej, statut zatwierdzany jest przez parlament państwa i nie stanowi konstytucji wspólnoty. Mówimy o autonomii statutowej.

Ponadto zgodnie z art. 150 Kortezy Generalne mogą przyznać wspólnotom prawo stanowienia w niektórych sprawach należących do państwa, ale wspólnoty mogą wydać ustawę tylko na podstawie założeń i kierunków wskazanych w uprzednio wydanej delegacji ustawowej Kortezów. Dodatkowo w konstytucji zastrzeżono prawo kontroli Kortezów nad tak wydanymi aktami wspólnoty. Oznacza to, że uprawnienia ustawodawcze wspólnot, podkreślane jako jeden z ważniejszych elementów, są ograniczane znacznie mocniej w porównaniu z federalnymi założeniami. Odmiennie niż w federacjach potraktowana jest zatem zasada domniemania, pozostawiająca kwestie nierozstrzygnięte państwu, a nie jego częściom.

Innym problemem, ale równie istotnym, jest zmiana konstytucji państwa, w której nie biorą udziału wspólnoty autonomiczne, to bowiem należy do parlamentu państwa i zależy od woli narodu. Trudno też uznać za kompletny przyjęty model udziału przedstawicieli wspólnot w sprawowaniu władzy centralnej. Co prawda, wspólnoty otrzymały prawo wnoszenia propozycji ustawodawczych, ale nie w sposób bezpośredni. Ograniczeniem jest tu między innymi aprobata rządu lub wniesienie poprzez prezydium Kongresu Deputowanych³¹.

Warto także przypomnieć o charakterze strukturalnym parlamentu. Mimo że dwuizbowość występuje w państwach zarówno jednolitych, jak i złożonych, to izby wyższe w tych ostatnich pełnią odmienną funkcję ustrojową. Stanowią równą reprezentację części składowych federacji³². Jeśli chodzi o reprezentację jednostek terytorialnych w izbie drugiej parlamentu, rozwiązanie hiszpańskie wykazuje cechy przyjęte i w unitaryzmie, i w fede-

³⁰ E. ALVAREZ CONDE: *Curso de derecho constitucional*. Vol. 2. Madrid 2005, s. 453.

³¹ J. IWANEK: *Postępowanie ustawodawcze w Hiszpanii*. W: *Postępowanie ustawodawcze*. Red. E. ZWIERZCHOWSKI. Warszawa 1993, s. 115.

³² J. JASKIERNIA: *Zasada równości w prawie wyborczym USA*. Warszawa 1992, s. 20; J. CZAJOWSKI: *Dwuizbowa struktura parlamentu w państwie jednolitym*. W: *Parlamenty państw europejskich*. Red. J. CZAJOWSKI, M. GRZYBOWSKI. Kraków 2005, s.167.

ralizmie. Wynika to z faktu złożonej procedury wyłaniania senatorów przez prowincje i wspólnoty, jako jednostki terytorialne wymieniane w konstytucji. Procedury powoływania członków Senatu często spotykały się z krytyką nierespektowania głównej zasady reprezentacji w izbie, która miała być terytorialną, ustawodawca hiszpański wprowadził w tym zakresie korekty. W dalszym ciągu jednak Senat pozostaje izbą nie w pełni terytorialną, charakterystyczną dla specyfiki ustroju hiszpańskiego³³.

Osobliwości rozwiązań zastosowanych w Hiszpanii można poszukiwać w różnych uzasadnieniach. Szeroka decentralizacja, której podlega państwo, ma niewątpliwy związek z historią państwa, budowaniem tożsamości regionalnej, choć analiza czynnika historycznego pozwala jedynie stwierdzić jego wpływ na kształt ustrojowy, ale nie można uznać go za decydujący o wyborze formy. Równie istotne są uwarunkowania społeczne, w których tkwi potencjalna siła i możliwości przeprowadzanych reform decentralizacyjnych. Struktura społeczna wielonarodowego państwa z pewnością bardziej sprzyja stosowaniu metod decentralizacyjnych³⁴ i w dużym stopniu decyduje o intensywności i zakresie prowadzonych reform, a w konsekwencji i o wprowadzonej formie ustrojowej. Decentralizacja, która w przypadku Hiszpanii, ale nie tylko³⁵, była związana z demokratyzacją państwa po okresie frankizmu, wynikała z wyboru tych wartości z nią związanych, które tkwiły w tradycji, w kulturze, w świadomości, stanowiąc bazę pod budowę nowego ustroju, ale też będąc naturalną granicą przeprowadzenia reform decentralizacyjnych. Wykraczanie poza owe granice niesie z sobą ryzyko secesji i naruszenia integralności państwa, podczas gdy w decentralizacji chodzi o wertykalny podział władzy — z zachowaniem jednego organizmu państwowego. Zdecentralizowana Hiszpania, podobnie jak inne państwa europejskie o podobnej strukturze, dostosowuje rozmach reform do oczekiwań społecznych, aspiracji społeczności regionalnych i siły argumentacji liderów regionalnych.

Można również tytułowe pytanie o ustrój zadać w kontekście reform decentralizacyjnych Włoch czy Wielkiej Brytanii, która z silnie scentralizowanego państwa stała się obecnie państwem zarządzanym przez Londyn, Szkocję, Walię i Irlandię Północną, zachowując przy tym swój unitarny charakter. Wprowadzenie autonomii terytorialnej w trzech z czterech regionów tworzących Zjednoczone Królestwo nie zburzyło całkowicie kanonów, na których opierał się brytyjski unitaryzm. Uszczuplenie kompetencji władz

³³ J. IWANEK: *Autonomia terytorialna w Hiszpanii*. W: *Autonomia terytorialna w perspektywie europejskiej*. T. 1: *W europejskiej praktyce ustrojowej*. Red. J. IWANEK, R. RADEK. Toruń 2014, s. 19.

³⁴ Z całą mocą jednak należy podkreślić, że decentralizacja występuje obecnie również w państwach o jednolitej strukturze społecznej.

³⁵ Decentralizacja zawsze związana jest z demokratycznymi przemianami państwa.

centralnych na rzecz regionów autonomicznych dokonało się w granicach jednolitości państwa³⁶. Swoją aprobatę dla przynależności do dużej wspólnoty państwowej, z zachowaniem autonomii, wyrazili Szkoci w niepodległościowym referendum jesienią 2014 roku.

Wreszcie przykłady przywołanych państw wskazują, że zjawiska związane z decentralizacją mają charakter dynamiczny warunkowany statyką podstawowych zasad konstytucyjnych, określających ustrój państwa³⁷. Okazuje się, że uwaga ta może dotyczyć możliwości adaptacyjnych zarówno państwa unitarnego, jak i federalnego. Odnosząc się do federacji, w zależności od analizowanego przypadku, Koen Lenaerts wyróżnił dwa modele: integracyjny i dewolucyjny. O ile pierwszy wydaje się bardziej związany z narodzinami państwa federalnego, albowiem zakłada się w nim taki porządek konstytucyjny, którego celem ma być związanie, ujednoczenie podmiotów niezależnych lub luźno powiązanych i stworzenie za ich zgodą, ustroju politycznego na czele z władzą centralną, o tyle drugi polega na cedowaniu uprawnień władczych, należących do państwa, na rzecz podmiotów tworzących dane państwo, które w ten sposób otrzymują autonomię³⁸. Richard P. Nathan tę metodę przekazywania uprawnień w federacji określa decentralizacją, która wpływa na pobudzenie konkurencyjności, innowacyjności w sektorze publicznym³⁹.

Nietrudno odnieść wrażenie, że w właśnie tego dotyczyły reformy autonomizacyjne w Hiszpanii. Nic bardziej mylnego. Należy stanowczo podkreślić, że zasygnalizowane przez dwóch badaczy zjawisko decentralizacji opisywali w odniesieniu do państwa, w którym normy konstytucyjne *expressis verbis* określały ustrój jako federalny, niejednokrotnie czyniąc z niego zasadę sztywną państwa. Nie należy zatem ustroju hiszpańskiego, mimo głębokiej decentralizacji, nazywać federalnym wbrew postanowieniom ustawy zasadniczej.

Opierając się na podobnych przesłankach, można by wyrazić wątpliwości co do określenia ustroju federalnego Austrii, skoro praktyka ustrojowa bardziej przypomina zasady państwa unitarnego⁴⁰. Wprowadzenie prawie sto lat temu federalnej formy do konstytucji Austrii sprawia, że badacze poszukują

---

³⁶ Zob. szerzej M. DOMAGAŁA: *Rozwiązania autonomii terytorialnej w Wielkiej Brytanii. W: Autonomia terytorialna w perspektywie europejskiej*. T. 2: *W europejskiej praktyce ustrojowej*. Red. J. IWANEK, R. RADEK. Toruń 2014, s. 23—37.

³⁷ J. JASKIERNIA: *Model prawno-ustrojowy a model behawiorystyczny a teorie rozwoju federalizmu w USA*. „Zeszyty Naukowe UJ — Prace z Nauk Politycznych” 1979, nr 12, s. 21.

³⁸ K. LENAERTS: *Constitutionalism and The Many Faces of Federalism*. „American Journal of Comparative Law” 1990, Vol. 38, s. 205—206.

³⁹ R.P. NATHAN: *The 'Devolution Revolution' An Overview*. “Bulletin” 1996, s. 2.

⁴⁰ J. ERK: *Austria: A Federation without Federalism?* “Publius” 2004, Vol. 34 (1), s. 20.

adekwatnego określenia ustroju, który wartościowałby zmiany zachodzące w federacji austriackiej, określając go na przykład federalizmem innowacyjnym. Trudno byłoby znaleźć uzasadnienie na określenie Austrii jako państwa semiunitarnego lub innowacyjnie unitarnego.

Hiszpania opierając się na konstytucyjnej zasadzie jednolitości, stworzyła nową formę państwa, które ze względu na występujące osobliwości można nazwać państwem regionalnym o ustroju unitarnym zdecentralizowanym. Funkcjonujące w nim, już od ponad trzydziestu lat, rozwiązania dotyczą szeroko i intensywnie prowadzonej decentralizacji, ale w ramach unitaryzmu.

Bibliografia

- ALVAREZ CONDE E.: *Curso de derecho constitucional*. Vol. 2. Madrid 2005.
- BANKOWICZ M., TKACZYŃSKI J.W.: *Federalizm versus unitaryzm*. Toruń 2003.
- BOKAŁO W.: *Federalizm — rozwój idei i niektóre teorie*. W: *Federalizm. Teorie i koncepcje*. Red. W. BOKAŁO. Wrocław 1998.
- CZAJOWSKI J.: *Dwuizbowa struktura parlamentu w państwie jednolitym*. W: *Parlamenty państw europejskich*. Red. J. CZAJOWSKI, M. GRZYBOWSKI. Kraków 2005.
- DOMAGAŁA M., IWANEK J.: *Regionalne i lokalne ustroje polityczne*. W: „*Studia Politicae Universitatis Silesiensis*” T. 10. Red. J. IWANEK, M. STOLARCZYK, współpr. R. GLAJCAR. Katowice 2013.
- DOMAGAŁA M.: *Z zagadnień decentralizacji w państwie współczesnym*. W: *Oblicza decentralizmu*. Red. J. IWANEK. Katowice 1996.
- DOMAGAŁA M.: *Rozwiązania autonomii terytorialnej w Wielkiej Brytanii*. W: *Autonomia terytorialna w perspektywie europejskiej*. T. 2: *W europejskiej praktyce ustrojowej*. Red. J. IWANEK, R. RADEK. Toruń 2014, s. 23—37.
- ERK J.: *Austria: A Federation without Federalism?* “*Publius*” 2004, Vol. 34 (1).
- GŁOWACKI A.: *Belgia (od państwa unitarnego do federacji)*. Szczecin 1987.
- IWANEK J.: *Autonomia terytorialna w Hiszpanii*. W: *Autonomia terytorialna w perspektywie europejskiej*. T. 1: *W europejskiej praktyce ustrojowej*. Red. J. IWANEK, R. RADEK. Toruń 2014.
- IWANEK J.: *Pojęcie autonomii terytorialnej we współczesnej europejskiej przestrzeni demokratycznej*. W: *Autonomia terytorialna w perspektywie europejskiej*. T. 1. Red. M. DOMAGAŁA, J. IWANEK. Toruń 2014.
- IWANEK J.: *Postępowanie ustawodawcze w Hiszpanii*. W: *Postępowanie ustawodawcze*. Red. E. ZWIERZCHOWSKI. Warszawa 1993.
- IWANEK J.: *Prawnokonstytucyjne położenie regionów autonomicznych w Hiszpanii*. W: *Oblicza decentralizmu*. Red. J. IWANEK. Katowice 1996.
- IWANEK J.: *Pojęcie autonomii terytorialnej we współczesnej europejskiej przestrzeni demokratycznej*. W: *Autonomia terytorialna w perspektywie europejskiej. Teoria — historia*. Red. M. DOMAGAŁA, J. IWANEK. T. 1. Toruń 2014.
- JASKIERNIA J.: *Zasada równości w prawie wyborczym USA*. Warszawa 1992, s. 20.
- JASKIERNIA J.: *Model prawno-ustrojowy a model behawiorystyczny a teorie rozwoju federalizmu w USA*. „*Zeszyty Naukowe UJ — Prace z Nauk Politycznych*” 1979, nr 12.

- JASKIERNIA J.: *Wprowadzenie do systemu państw federalnych*. W: *Problemy rozwoju federalizmu we współczesnym świecie*. Red. J. JASKIERNIA. Kielce 2009.
- KINSKY F.: *Federalizm. Model ogólnoeuropejski*. Przeł. B., M. HARASIMOWICZOWIE. Kraków 1999.
- Konstytucja Hiszpanii z 27 grudnia 1978 r.* Tekst wraz z ostatnią zmianą z 27 sierpnia 1992 r. przeł. T. MOŁDAWA. Warszawa 1993.
- KUCIŃSKI J.: *Podstawy wiedzy o państwie*. Warszawa 2003.
- Leksykon politologii*. Red. A. ANTOSZEWSKI, R. HERBUT. Wrocław 1995.
- LENAERTS K.: *Constitutionalism and The Many Faces of Federalism*. „American Journal of Comparative Law” 1990, Vol. 38, s. 205—206.
- LINDER W.: *Demokracja szwajcarska. Rozwiązywanie konfliktów w społeczeństwie wielokulturowych*. Przeł. Z PUCEK. Rzeszów 1996.
- Multinational Federation*. Ed. M. BURGESS, J. PINDER. London 2007.
- NATHAN R.P.: *The 'Devolution Revolution' An Overview*. “Bulletin” 1996, s. 2.
- NOWAK K.: *NRF. Zagadnienia polityczno-ustrojowe*. Warszawa 1967, s. 9.
- RIKER W.H.: *Federalism*. In: *Handbook of Political Science*. Eds. F.J. GREENSTEIN, N. POLSBY NELSON. Vol. 5. Reading, Mass. 1975.
- SROKA A.: *Hiszpańska droga do federalizmu*. Wrocław 2008.
- SUCHECKI W.: *Teoria federalizmu*. Warszawa 1968.
- WHEAR: K.C.: *Federal Government*. Oxford 1963.
- WOJTASZCZYK K.A.: *Państwo współczesne*. W: *Spoleczeństwo i polityka. Podstawy nauk politycznych*. Red. K.A. WOJTASZCZYK, W. JAKUBOWSKI. Warszawa 2002.
- WRÓŃSKA I.: *Kanadyjski system federalny. Determinanty i tendencje*. Kielce 2011.
- ZWIERZCHOWSKI E.: *Wprowadzenie do nauki prawa konstytucyjnego państw demokratycznych*. Katowice 1992.